

NOTA VOOR DE COMMISSIE "ALGEMENE RECHTSLEER"

(Nota t.b.v. de besprekingen in de gespreksgroep ter voorbereiding van een nieuw studieprogramma voor de Juridische Faculteit (P70))

"Kretum. Officieel orgaan van de Juridische Faculteitsvereniging", 1^e Jrg. nr 11, z.j. (augustus 1969), pag. 36-42.

MR. C.GUTTER

1. Doel van het vak Inleiding tot de Rechtswetenschap.

1.1. Veronderstellingen t.a.v. het studieprogramma.

De inhoud van het vak Inleiding tot de Rechtswetenschap zal moeten worden bepaald door het doel ervan. Bij de vaststelling van dat doel gaat deze nota uit van een wijziging van de juridische opleiding aan de Nederlandse Economische Hogeschool in die zin, dat voortaan ook de sociologie deel zal uitmaken van het studieprogramma; ongeveer zoals voorgesteld in de nota van de Commissie-Polak. De studenten zullen dan in hun eerste jaar zowel economie als sociologie krijgen, terwijl zij in de volgende jaren - als het voorstel-Hulsman (Hulsman 1969) wordt gevolgd - naar eigen keuze wat verder kunnen gaan in een van deze richtingen.

1.1.1. Een leemte in het nieuwe studieprogramma

De formele integratie van die empirische vakken in het juridische studieprogramma is intussen niet meer dan een noodzakelijke voorwaarde voor de opleiding van "basis-juristen" volgens basistype 3 van de nota-ter Heide (ter Heide 1969) en volgens de genoemde nota-HuIsman. Het gevaar bestaat dat de op de empirie steunende en de juridische vakken voor de student twee onderling vrijwel waterdicht afgesloten compartimenten blijven. Het product van de opleiding is dan een gespleten persoonlijkheid die, als jurist sprekend, heel anders redeneert dan wanneer hij als socioloog of econoom spreekt. De ervaring van prof. Van der Weijden als mede-examinator bij enkele doctoraal-examens, meegedeeld op de vergadering van P'70 van 6-6-1969, wezen er op dat deze "schizofrenie" zich op het ogenblik al voordoet; ervaringen van anderen wijzen in dezelfde richting.

De oorzaak van dit gevaar ligt, naar het lijkt, daarin dat er in de "juridische denkwijze" zelf, dus in de begrippenwereld en de manier van redeneren zoals die middels de juridische vakken aan de studenten worden bijgebracht, totnogtoe nauwelijks of geen plaats was voor het begrippensysteem en de redeneertrant van de empirische vakken. Om een goed jurist te worden heeft men, volgens de traditionele opvatting, de begrippen en redeneermethoden van deze vakken eigenlijk vrijwel niet nodig; de jurist die ze gebruikt doet, volgens de meer consequente aanhangers van die opvatting, zelfs schade aan zijn ziel: hij "verwatert" zodoende de "kracht van... (zijn) rechtsoordelen" (Van der Pot-Donner, zoals geciteerd in Gutter 1969). De juridische literatuur die de studenten te verwerken krijgen stoelt - uitzonderingen daargelaten - op deze traditionele opvatting. En ook van sommigen van hun docenten in de juridische sector kunnen zij moeilijk de indruk krijgen dat zij als jurist behoefte hebben aan kennis van die empirische vakken (zie het interview met Mr. F. Winkelman in Kretum , 1^e jg. nr. 7 p. 5v, waarin deze, naar zijn mening gevraagd over het opnemen van sociologie in de rechtenstudie als antwoord gaf: "Ja, wat is sociologie eigenlijk?").

Waarom het dus, bij formele integratie van empirische vakken in het juridische studieprogramma nog ontbreekt, is aan *integratie op het niveau van de leerstof*. Wil men de bedoelde schizofrenie bij de student voorkomen, dan zal er in dit gebrek moeten worden voorzien. Omdat de juridische literatuur voorlopig nog wel aan het euvel van de vermeende zelfgenoegzaamheid zal blijven laboreren, en van de docenten - die zelf merendeels volgens de traditionele opvatting zijn opgeleid - over het algemeen niet kan worden verwacht, dat zij, elk voor hun vak, die integratie verwezenlijken, zal die integratie grotendeels tot stand moeten worden gebracht door de studenten zelf. Maar zij hebben daarbij hulp nodig. De verlening van deze hulp dient een doelstelling te zijn van het vak Inleiding tot de Rechtswetenschap.

Taak van de met dit vak belaste docent zal het dan mede zijn de studenten duidelijk te maken dat zij - in weerwil van wat zij kunnen opmaken uit veel van hun juridische literatuur - als jurist wél behoefte hebben aan die empirische vakken, en waarom zij daaraan behoefte hebben.

Een van de belangrijkste voorwaarden voor het ontstaan van die behoefte lijkt te zijn: een andere houding t.o.v. de maatschappelijke werkelijkheid dan tot nu toe door veel juristen werd aangenomen. En daarvoor lijkt weer nodig: een andere dan de traditionele juridische taal. Om dit duidelijk te maken is het nuttig, enkele aspecten te belichten van de taak en de opleiding van sociologen en economen enerzijds (1.2.1) en van de traditionele opleiding en taakopvatting van juristen anderzijds (1.2.2.)

1.2.1. Enkele aspecten van de taak en opleiding van sociologen en economen

Wie met Van Haersolte (1963 p.13) de rechtswetenschap *boven op* het gebouw der maatschappijwetenschappen situeert, brengt *in* dat gebouw de economie en de sociologie onder, die met wetenschappelijke methoden verbanden proberen vast te stellen tussen verschijnselen die zich in de ervaringswereld voordoen, om op basis van die kennis beweringen met een maximaal voorspellend vermogen te kunnen formuleren over verschijnselen die zich nog niet hebben voorgedaan.

Enmaal afgestudeerd fungeren economen - aldus Tinbergen - in de regel "als *adviseur* van anderen, die tot actie geroepen zijn... De persoon van de adviseur behoeft niet altijd gescheiden te zijn van de handelende persoon: een econoomist kan zeer goed zelf bedrijfsman, ambtenaar, organisatievoorzitter of politicus zijn. Toch kan men dan een scheiding maken tussen de wetenschappelijke zijde en de praktisch-handelende zijde van de taak van dergelijke personen. De taak van de econoomist als zodanig is [...] die van adviseur [... die de tot handelen geroepene] objectief moet voorlichten over de gevolgen van diens daden op het gebied der economie" (Tinbergen 1963 p. 21). Hetzelfde geldt m.m. voor de socioloog.

Om hun taak als objectieve voorlichters naar behoren te kunnen vervullen, moeten sociologen en economen onderscheid kunnen maken tussen beweringen waarin wordt gesteld *hoe het is* en beweringen over *hoe het moet*. Het uiten van beweringen van de tweede soort valt immers buiten hun taak.

Nu kan men zijn mening over wat er moet gebeuren, behalve door uitdrukkelijk te zeggen: "het moet zó", ook - en vaak met meer effect - tot uitdrukking brengen in een bewering die op het eerste gezicht niet meer doet dan het geven van informatie over hoe het is. Dat kan men bijv. doen door die informatie te kleden in termen die tot uitdrukking brengen dat men de in de bewering geconstateerde stand of gang van zaken af- of goedkeurt. De taal biedt daarvoor de gelegenheid, doordat zij een aantal termen met een emotionele lading ter beschikking stelt. Als bijv. de politie een aantal mensen dwingt om een aantal trottoirs te verlaten, dan kan men een derde daarover informeren middels de bewering "De politie veegt de trottoirs schoon" (voorbeeld, ontleend aan de werkelijkheid van de ANP-berichtgeving over de toestand bij het Maagdenhuis). Door het gebruik van zulke termen geeft men niet alleen informatie over de stand of gang van zaken, maar maakt men tegelijk zijn eigen houding t.o.v. die stand of gang van zaken *en een eventuele verandering daarin* duidelijk; men verklaart zich voor- of tegenstander van zo'n verandering. Men verlaat het terrein van de objectieve voorlichting.

De opleiding van sociologen en economen is er dus, als het goed is, mede op gericht hen het gebruik van dergelijke termen in hun rol van wetenschapsman te leren vermijden, zoals William James in "The Dilemma of Determinism" het woord "freedom" probeerde te vermijden omdat "its eulogistic associations have... overshadowed all the rest of its meaning", en de voorkeur gaf aan het gebruik van de woorden "determinism" en "indeterminism", omdat "their cold and mathematical sound has no sentimental associations that can bribe our partiality either way in advance" (geciteerd door Copi 1967 p. 47-48). De economen lijken hier, met hun veelvuldig gebruik van mathematische modellen, in de goede richting voor te liggen op de sociologen.

Voor een objectieve voorlichting is intussen meer nodig dan een objectieve voorlichter. In de eerste plaats zal de "tot handelen geroepene" de taal van zijn voorlichter moeten verstaan. Dit impliceert een zekere vertrouwdheid met diens manier van denken. In de tweede plaats is daarvoor nodig dat de "tot handelen geroepene" zijn beslissing over *hoe het moet* opschort tot het einde van de voorlichting. Heeft hij eigenlijk al een alternatief gekozen, voordat de voorlichting geëindigd of zelfs maar begonnen

is, dan komt er geen objectieve voorlichting tot stand. Vereist is in de derde plaats dat de "tot handelen geroepene" erop gespitst is dat hem inderdaad objectieve voorlichting gegeven wordt en dat hij zijn voorlichter erop kan betrappen als deze het pad van de objectieve voorlichting verlaat; de verleiding om zijn voorlichting te "kleuren" kan anders voor de laatste makkelijk te groot worden. Dus zal ook de tot handelen geroepene onderscheid moeten kunnen maken tussen beweringen over hoe het is, dus beweringen met een geheel verifieerbare inhoud, en beweringen over hoe het moet, waarvan de inhoud niet helemaal, of helemaal niet, kan worden geverifieerd.

1.2.2. Enkele aspecten van de taak en de (traditionele) opleiding van juristen

De rechtswetenschap hoort - tenzij men Dooyeweerd (1949 p. 265) volgt - principieel niet in het gebouw der empirische maatschappijwetenschappen thuis. De beweringen die zij opstelt vallen immers grotendeels buiten het terrein van het verifieerbare. Het is juristen "uiteindelijk niet om het weten te doen" (van Haersolte 1964 p. 844); afgestudeerde juristen hebben niet in de eerste plaats tot taak voor te lichten, maar (recht) te *doen*.

De uitoefenaars van de "typisch juridische" beroepen ziet men òf - als wetgevingsjurist, rechter of lid van het openbaar ministerie - optreden als beheerders van het publieke vermogen tot fysieke dwanguitoefening jegens personen (met hun hebben en houden), òf - als advocaten e.d. - werkzaam als bemiddelaars tussen die beheerders enerzijds en hen die aan die dwang kunnen worden onderworpen anderzijds. Hun werkzaamheden worden beheerst door een aantal korte of langere tijd geleden door wetgevers geuite beweringen met als inhoud: "in gevallen van deze soort moet het in de regel zo", en door een aantal eveneens in het verleden door rechters met betrekking tot bepaalde gevallen geuite beweringen met als inhoud: "in dit geval moet het zo". De opleiding van juristen bestond er totnogtoe voor een belangrijk deel uit, hen vertrouwd te maken met een aantal van die beweringen. Zo'n opleiding heeft de volgende functies:

1. Gegeven de neiging van rechters en openbaar ministerie om zich door wet en precedentes te laten leiden, kunnen afgestudeerde juristen dankzij die opleiding met vrij grote nauwkeurigheid voorspellen hoe rechters (en openbaar ministerie) in nieuwe gevallen zullen handelen.

2. Gegeven de menselijke neiging om zich, tenzij het eigen belang zich daar duidelijk tegen verzet, te conformeren aan de opvattingen van de machthebbers - een neiging waar zelfs de Duitse bezetter in de Tweede Wereldoorlog ruimschoots van heeft mogen profiteren (Weinreb 1969, *passim*) - ligt het voor de hand dat afgestudeerde, en nog studerende, juristen de opvattingen van de wetgevers en de rechters over hoe het moet, zoals die blijken uit die beweringen, verregaand tot de hunne maken; zij zijn beter dan wie ook van die opvattingen op de hoogte.

3. De aldus opgeleide juristen zijn mensen die menen t.a.v. een in juridische termen te vatten geval in beginsel te kunnen vertellen *wat recht is*, dus hoe er in dat geval gehandeld dient te worden, zonder dat zij eerst ingelicht hoeven te worden over de mogelijke gevolgen van die handelwijze en van alternatieve handelwijzen. Zij (denken te) weten *hoe het* in dat geval *moet*, ongeacht de consequenties. Maatstaf voor *hoe het moet* zijn dan doorgaans de opvattingen die blijken uit de in het verleden door wetgevers en rechters geuite beweringen. Nu geldt van deze beweringen tweeërlei: a) Ze zijn veelal geuit in een min of meer ver verwijderd verleden. Gesteld al dat ze destijds steunden op een grondige kennis van de maatschappelijke werkelijkheid, dan zijn ze, wegens de snelle veranderingen in de maatschappij, in veel gevallen toch niet meer passend bij de werkelijkheid van het ogenblik waarop de aankomende jurist er kennis van neemt.

b) Veel van die vroeger door wetgevers en rechters geuite beweringen steunden echter helemaal niet op een grondige kennis van de ervaringswereld, maar hoogstens op een aan het juridisch taalgebruik inherente illusie van een dergelijke kennis.

Ideologisch fundament van deze traditionele opleiding, en van de uit die opleiding voortvloeiende taakopvatting van de jurist, is "het bestaan van de rechtsorde". Een beroep op dat fundament wordt vooral gedaan in die gevallen waarin de activiteiten van de jurist de wenkbrouwen der omstanders het verst omhoog doen gaan. Dat zijn de gevallen waarin juristen min of meer autonoom de staatsmacht op hun medeburgers kunnen doen neerdalen zonder dat dezen zich door verzekering e.d. tegen de gevolgen van die overrompeling kunnen indekken. Die gevallen behoren voornamelijk tot het terrein van het strafrecht en van het personenrecht (kinderrecht). In die gevallen is het beroep op het

"bestaan van de rechtsorde" als uitgangspunt van elke redenering onder juristen - van overigens zo uiteenlopende signatuur als Van Hamel (Hamel 1927 p. 30) en Pompe (Pompe 1967 p. 11) - vrijwel even algemeen als, tenminste tot voor kort, het geloof in het bestaan van God onder theologen.

1.3.1. Hoe in de leemte in het nieuwe studieprogramma kan worden voorzien

In het voorgaande is iets nader uiteengezet waarom het "inbrengen" van empirische vakken in het juridische studieprogramma onvoldoende is om de studenten op te leiden tot juristen die op een andere dan de traditionele manier handelen. Een functie van de juridische leerstof die zij naast die empirische vakken te verwerken krijgen is immers juist: het in belangrijke mate uitschakelen van de behoefte aan empirische informatie. Over de rol die de juridische taal hierbij speelt, vide mijn nota in Kretum, 1e jg. nr. 6 p. 36 v (Gutter 1969).

Wil men juristen opleiden die anders *handelen*, dan zal men de juridische student een andere dan de tot nog toe onder juristen gebruikelijke manier van *denken* moeten bijbrengen. En daarvoor is weer nodig dat de student een andere *taal* leert spreken dan de tot nog toe gebruikelijke juridische taal. Met die andere taal is hier vooral bedoeld: een taal die zoveel mogelijk gezuiverd is van de emotioneel geladen termen waar de juridische taal van wemelt, termen die voor de gebruiker en zijn toehoorders evenzoveel prikkels vormen om tot de uitspraak "het moet zo" te komen voordat voldoende informatie over de relevante feiten is verkregen.

Om als jurist te leren denken in een op begrijpen, in plaats van een op (voortijdig) handelen, gerichte taal hebben de studenten, behalve aan een aantal begrippen, behoefte aan kennis van redeneermethoden. Voor begripsvorming en voor redeneermethoden kan men terecht bij de moderne logica, zij het ook voor de laatste beter dan voor de eerste (Bos 1967 p. 40-41).

2. Inhoud van het vak "Inleiding tot de Rechtswetenschap"

In het traditionele juridische studieprogramma werden de studenten middels het vak "Inleiding" binnengevoerd in de juridische begrippenwereld. Het nieuwe studieprogramma vereist, wil men de student voor "schizofrenie" behoeden, een "Inleiding nieuwe stijl". De beste vorm voor dit vak kan waarschijnlijk alleen langs de weg van het experiment worden bepaald. Hier kunnen alleen een aantal punten worden opgesomd, waaraan in het kader van dit vak aandacht ware te besteden (2.1.), en enkele boeken worden genoemd die daarbij zouden kunnen worden gebruikt (2.2.).

Enkele opmerkingen over de plaats van de logica mogen daaraan voorafgaan. Uit wat boven (1.3.1.) is gezegd vloeit voort, dat de moderne (formele) logica de studenten kan helpen bij het vinden en het leren denken in de nieuwe taal die zij als "basisjurist" nodig hebben. Opnemng van de logica in het studieprogramma lijkt daarom van groot belang. (...).

Als het onderwijs in dit vak plaatsvindt, niet aan de hand van bijv. het boek van Tarski, maar aan de hand van bijv. Copi's "Introduction to Logic" (New York, 1967), dat in de USA mede op collegeniveau gebruikt wordt, dan valt niet in te zien waarom het niet bij eerstejaars studenten zou "aanslaan". Het lijkt mogelijk de hoofdstukken I (Introduction), II (The Uses of Language) en VIII t/m X (Symbolic Logic) van dit boek - tezamen 150 pag. - in één semester van 2 uur per week door te nemen. Dat is ongeveer evenveel tijd als er aan de Vrije Universiteit van Brussel in het 1e jaar aan "logica en argumentatie" wordt besteed (nota-Sanders, Kretum, 1e jg. nr. 10 p. 9). Het boek van E. Schneider "Logik für Juristen" (Berlin, 1965), enige tijd geleden door prof. Slagter genoemd, schijnt voor het genoemde doel minder geschikt; het steunt grotendeels op de traditionele (Aristotelische) logica.

Een andere vraag is of dit vak onder "Inleiding" kan worden ondergebracht. Dat lijkt grotendeels afhankelijk van de belangstellings sfeer van de met de "Inleiding" belaste docent. Omdat de "Inleiding" (nieuwe stijl) in belangrijke mate zou dienen voort te bouwen op het middels de logica verkregen inzicht van de studenten, verdient het in elk geval wel aanbeveling de logica in het eerste semester onder te brengen.

2.1. Punten van aandacht voor het vak "Inleiding tot de Rechtswetenschap"

In het kader van de "Inleiding nieuwe stijl" zouden - eventueel dus naast de logica - de volgende globaal aangeduide punten de aandacht verdienen. Deze lijst maakt er geen aanspraak op de juiste volgorde van de punten aan te geven en pretendeert ook geen volledigheid.

1. Beweringen waarin de spreker stelt "hoe het is" en beweringen waarin de spreker stelt "hoe het moet". De uiterlijke kenmerken waaraan deze beweringen zich van elkaar laten onderscheiden. Het verschil in feitelijke betekenis tussen deze beweringen. Het verificatiebeginsel.

1a. Beweringen over "hoe het is". Hun relatie tot de ervaringswereld. Ervaring en waarneming. Het waargenomen als product; de plaats van de waarnemer als factor van dat product. Intentionaliteit van de waarneming; neiging om te zien wat je wilt zien en niet te zien wat je niet wilt zien. Betekenis voor anderen van iemands beweringen over "hoe het is". Gezag.

1b. Beweringen over "hoe het moet". Hun relatie tot de wil van de spreker. "Goed en kwaad". Het gewilde als product van ervaring en behoefte. De plaats van de willer als factor van dat product. Betekenis voor anderen van iemands beweringen over "hoe het moet". Gezag. Macht. "Algemeen belang".

2. De ervarings- en de normatieve wetenschappen. Welke wetenschappen vallen in de ene, en welke in de andere categorie? De kenmerkende verschillen. De plaats van de rechtswetenschap.

3. Ordening van de betrekkingen tussen mensen onderling, tussen groepen onderling en tussen de groep en de mensen die er lid van zijn. Mogelijk nut van die ordening. Mogelijke nadelen van die ordening. Sociale systemen. Structuur. Coreferentiestelsels. De bewering "er bestaat een evenwicht". Betekenis, gebruik en misbruik van die bewering.

4. Het recht als manier van ordening van de betrekkingen tussen mensen onderling, tussen groepen onderling en tussen de groep en de mensen die er lid van zijn. De bewering "de rechtsorde bestaat". Betekenis, gebruik en misbruik van die bewering.

5. De staat als product van ruimtelijke ordening van macht. De ordening van macht binnen de staat: mogelijke ordeningen. De ordening van macht in de Nederlandse staat.

6. De staat als organisatie. De opbouw van die organisatie. Kroon, ministers, Raad van State, Staten-Generaal, rechters.

7. De taak van de onderdelen van de staatsorganisatie.

7a. Wetgeven. Welke onderdelen mogen het? Betekenis van de door de wetgevers geuite beweringen. "Wet". "Regel". "Norm".

7b. Besturen. Welke onderdelen mogen het? Wie bepaalt de richting? Hoe is de controle geregeld?

7c. Rechtspreken. Welke onderdelen mogen het? Betekenis van de door een rechter geuite beweringen. .

8. De door het recht geordende machtsuitoefening van bijzondere personen jegens elkaar. "Personen". Welke soorten door het recht geordende macht kunnen personen over elkaar hebben? Op welke manieren ontstaan en eindigen die verschillende soorten macht? "Rechtsfeiten". De betekenis van de bewering "a heeft jegens b recht op x".

8a. Personen- en familierecht.

8b. Absolute vermogensrechten.

8c. Relatieve vermogensrechten.

8d. Erfrecht.

9. Hoe de staatsmacht door personen ter verwezenlijking van hun rechten jegens elkaar kan worden ingeschakeld. Het burgerlijk proces. Machtiging van de rechter.

10. De door het recht geordende machtsuitoefening van de staat jegens bijzondere personen: het strafrecht van het bestuur. Welke soorten macht kan het bestuur in het kader van het strafrecht over personen hebben? Opbouw van het strafrechtsapparaat. Voorwaarden voor het ontstaan van het strafrecht in een concreet geval: het materiële strafrecht. Betekenis van de bewering: A heeft een

strafbaar feit begaan. De rechtsregels voor de machtsuitoefening in concreto: het strafproces. Gebruik en misbruik van het strafrecht.

11. De verhouding van de rechtswetenschap tot het rechtsbedrijf: onafhankelijk of dienstbaar?

2.2. Literatuur voor het vak "Inleiding tot de Rechtswetenschap"

De bovengenoemde punten suggereren voor het vak "Inleiding tot de Rechtswetenschap" een onderbouw (punten 1 t/m 3) en een bovenbouw (punten 4 t/m 10). Die suggestie komt overeen met de bedoeling die bij het opstellen heeft voorgezeten. Het door de "bovenbouw" bestreken terrein komt in hoofdzaak overeen met wat tot nog toe onder "Inleiding" werd verstaan: een binnenvoeren in de "juridische denkwereld".

De "onderbouw" dient ertoe, de studenten in staat te stellen die denkwereld vol emotionele valkuilen en taalravijnen zonder al teveel kleerscheuren door te komen en het contact met de ervaringswereld niet te verliezen. Gaandeweg zullen zij, met de hulp van de docent, hopelijk ook in staat zijn om middels nieuwe termen bruggen over die ravijnen te slaan en zo, al doende, de nieuwe taal te vinden waaraan zij als basisjurist behoefte hebben.

Wat de literatuur betreft: voor de bovenbouw lijken de hoofdstukken I - IV van "Nederlands recht in kort bestek" bruikbaar. Voor de onderbouw zou kunnen worden gesteund op de hieronder vermelde literatuur of een gedeelte daarvan.

Literatuur voor de "onderbouw":

Hart, H.L.A., "The Concept of Law", Oxford, 1961.

Kemeny, J.G., "Een wijsgerige visie op de wetenschap", Hilversum, 1967.

Moore, G.E., "Principia Ethica" (Hoofdstuk I), Cambridge, 1903.

Reichenbach, H., "The rise of scientific philosophy" (Hfdst. 4, 17), Berkeley and Los Angeles 1963.

Verwezen is o.m. naar:

Bos 1967	A.M. Bos, "Over methoden van begripsvorming in het recht" Deventer, 1967.
Copi 1967	I.M. Copi, "Introduction to Logic", 2d ed., New York, 1961.
Dooyeweerd 1949	H. Dooyeweerd, "De sociologische verhouding tussen recht en economie en het probleem van het zgn. "economisch recht"", in: "Opstellen op het gebied van recht, staat en maatschappij, aangeboden aan prof. dr. A. Anema en prof. dr. P.A. Diepenhorst", Amsterdam, 1949.
Gutter 1969	Cor Gutter, "Nota Juridische taal" In: "Kretum. Officieel orgaan van de Rotterdamse Juridische Faculteitsvereniging", 1 ^e jaargang nr 6, z.j. (april 1969), pag. 36-36b.
Haersolte 1963	Roelof Arent Volkier Baron van Haersolte, "Meervoud der vrijheid", Zwolle, 1963.
Haersolte 1964	Roelof Arent Volkier Baron van Haersolte, "De rechtswetenschap als normatieve maatschappijwetenschap." Nederlands Juristenblad 1964 p. 842-848.
Hamel 1927	G.A. van Hamel, "Inleiding tot de studie van het nederlandse strafrecht." 4e dr., bew. door van Dijck, Haarlem 1927.
Heide 1969	J. ter Heide, "Een kringentheorie van de juridische opleiding." In: "Kretum. Officieel orgaan van de Juridische Faculteitsvereniging", 1e Jrg. nr. 6, z.j. (april 1969), pag. 27 e.v.

- Hulsman 1969 L. H.C. Hulsman, "Discussienota Studieprogramma Juridische Faculteit," in "Kretum. Officieel orgaan van de Juridische Faculteitsvereniging", 1^e Jrg. nr 7, z.j. (april 1969), pag. 10 e.v.
- Pompe 1967 W.P.J. Pompe (1893-1968), in "Misdad en straf," Nederlands Gesprek Centrum Publicatie nr. 34, 1967.
- Tinbergen 1963 J. Tinbergen, "De sociale verantwoordelijkheid van de econmist", in "Universiteit en Hogeschool" Jrg. 10 nr. 1 p. 21-28.
- Weinreb 1969 F. Weinreb, "Het land der blinden", Amsterdam, 1969.